

Kocsis Mihály
(Szeged, Magyarország)

MEGJEGYZÉSEK A MODERN UKRÁN HELYESÍRÁS SZÜLETÉSÉHEZ

Abstract: The modern Ukrainian spelling was born in the 19th century. The scientists and writers had to deal with two different groups of questions: the first set of issues was related to Ukrainian linguistic features, the other set was purely orthographic. Facts reveal that the solution of the first set of problems was much simpler.

Keywords: Ukrainian language, orthography, history, 19th century

A modern ukrán helyesírás létrehozásához megoldandó problémákat két csoportba sorolhatjuk.

Az elsőbe a nyelvre jellemző sajátos hangváltozások jelölése tartozik. Ezek a fonetikai sajátosságok a következők: a régi *jery* és *i* egybeesése; a zárt szótagba került *o* és *e* megváltozása; a *jaty* módosult ejtése; az örökölt szavakban réshanggá vált, viszont az idegenekben továbbra is felpattanó zárhangként ejtendő (két) *g* különbözősége. Ezeknek az ukranizmusoknak a jelölése könnyen elsajátítható ortográfiát eredményez, ezzel szemben jelöletlenségük hatalmas olvasótáborot biztosít a szépirodalmi és tudományos művek számára (minthogy ez esetben az orosz anyanyelvű olvasó is érti a szöveget) – a XIX. század első felének írói és tudósai ezzel a dilemmával néztek szembe (erről bővebben: KOCSIS 2013b: 222).

A másik csoportot a tisztán helyesírási kérdések alkotják (ezek megoldása általában az orosz helyesírás-történetben is gondot jelent). Ide számíthatjuk a szóvég jelölését (a szóközön túl keményjellel vagy anélkül); a *je*, *jo*, *ji* hangkapcsolatoknak, valamint az *e*, *o*, *i* előtti mássalhangzók lágyságának a visszaadási módját (másképpen: a **я** és a **ю** betűn kívüli „jésített” betűk írását vagy nélkülözésüket); szó belsejében a *j* hang előtti mássalhangzó keménységének a jelzését.

Nem állíthatjuk, hogy a fenti felsorolásban a modern ukrán helyesírás valamennyi megoldandó kérdését megneveztük, azt azonban igen, hogy a XIX. században felvetett problémák közül kétségtávol ezek voltak a legfontosabbak. Állításunk igazolására megismételjük azt a táblázatot, melyet a legutóbbi szombathelyi előadásunkhoz mellékelünk (KOCSIS 2013a: 288-291 – a megjegyzéseket is beleértve):

Az ukrán helyesírás történeti fejlődésének táblázata

Szerző	Év	Ъ	Ukr. И	і<е	і<о	і<ѣ	ї	є	йо, ьо	Néma	Г
Régen		Ъ	Ы,И	є	о,и, ѣ	ѣ,и	и	є,є	іо,іô	Ъ,Ъ,'	КГ, Г
Kotljarevs'kyj	1798	Ъ	Ы,И	и	и,ѣ	ѣ	ѣ, и	е	іо,е		Г
Kotljarevs'kyj	1799	Ъ	Ы,И	и, ѣ	и,ѣ	ѣ	и, ѣ	е	іо	Ъ	
Kotljarevs'kyj	1809	Ъ	Ы,И	и	и,ѣ	ѣ,и	ѣ, и	е	іо		
Pavlovs'kyj	1818	Ъ	Ы	і	і	і	і	ѣ	іо	Ъ	КГ
Vojcechovyč	1823	Ъ	И,Ы	е	о	ѣ,и	и	е	іо	Ъ	Г, КГ
Mohyl'nyc'kyj	1823	Ъ	Ы,И	є	о,ô	ѣ	и	е			Г
Maksymovyč	1827	Ъ	И,Ы	ê	ô	ѣ	и, и [^]	е	ë	Ъ	
Lučkaj	1830	–	Ы	е	о	ѣ	и, ї	е		ї	Г
O.Levyc'kyj	1834	Ъ	Ы,И		ö,ô	ѣ		е	ë		Г
Topolja	1837	Ъ	Ы	и [^]	и [^]	ѣ,и [^]	и [^]	е	іо	Ъ	
„Rusalka Dnistrovaja”	1837	–	И	і	і	ѣ	ѣ	є	йо, ьо	–	
Pysarevs'kyj	1840	Ъ	Ы	и	и	и		е	йо,іо	Ъ	КГ
Karpenko	1845	Ъ	Ы	и	и	и	и, и	ѣ	іо	Ъ	
Vahylevyč	1845	Ъ	И,Ы	е	о	ѣ	и	е	йо	–	
Hlyns'kyj	1845	–	И,Ы	ѣ	ö	ѣ	ѣ, і	є	іо	–	Г
Lozyns'kyj	1846	–	Ы,И	е	о	ѣ,и	и	е	ьо,йо	–	Г
Holovac'kyj	1849	Ъ	Ы,И	ê	ô	ѣ	ѣ	є	іô	–	Г
Osnov'janenko	1851	Ъ	И	і	і	і	и	е	ë	Ъ	
Borovykovs'kyj	1852	–	И,И	и	и	и	и	є	ë		g
Metlyns'kyj	1854	–	Ы			и	и	є,е	йо, ьо	Ъ	
Kuliš	1856	Ъ	И	і	і	і	і	є,е	ë	Ъ	
Maksymovyč	1859	Ъ	Ы,И	ê	ô	ѣ	и [^]	є	ë	Ъ,Ъ	
Ševčenko	1861	Ъ	Ы	и,і	и,і	и,і	и	е	ë	–	
„Osnova”	1861	Ъ	И	і	і	і	і	е	ë	Ъ,Ъ	

Kuliš	1861	Ь	И	і	і	і	і	е,є	ѣ	–	g
Насцук	1861	–	И	ї	ї	ї	і	'є,є	Ѡ	'	
Osadca	1862	Ь	Ы,И	е,ѣ	Ѡ	ѣ	И	є	іо	–	
Nomys	1864	–	И	і	і	і	і	є	ѣ	Ь	g
Djačan	1865	Ь	Ы,И	ê	Ѡ	ѣ		є			
„Zapysky”	1873	–	И	і	і	і	ї	є	Ьо,ѣ		кГ
Rudčenko	1874	–	И	і	і	і	ї	є	ѣ	Ь	
Čubyns'kyj	1874	Ь	И	і	і	і	і	є	ѣ	Ь	
Antonovyč	1874	–	И	і	і	і	ї	є	ѣ	Ь,Ь	
Komarov	1874	–	И	і	і	і	ї	є	ѣ	Ь	
Loboda	1874	–	И	і	і	і	їі	є	їо, Ьо	Ь	g
Kostomarov	1875	Ь	И	і	і	і	і	е	ѣ,іо	Ь,Ь	
Drahomanov	1876	–	И	і	і	і	ї	є	ѣ		
Staryc'kyj	1876	–	И	і	і	і	ї	є	ѣ	Ь,Ь	
„Kobzar” (Praha)	1876	–	И	і	і	і	ї	є	ѣ	Ь,Ь	
Niščyns'kyj	1883	Ь	И	і	і	і	і	е	е		
„Rada”	1883	Ь	И	і	і	і	і	е	ѣ	Ь	
Ohonovs'kyj	1889	Ь	Ы,И	ê,ѣ	Ѡ	ѣ	И	є			
Želechivs'kyj	1889	–	И	ї	і	ї	ї	є	їо, Ьо	–	
„Hromads'ka Dumka”	1905	–	И	і	і	і	ї	є	їо, Ьо	'	г
Jelenleg	1918	–	И	і	і	і	ї	є	їо, Ьо	'Ь	г

A már ismert táblázat Ivan Ohijenko 1919-ben megjelent könyvéből (ОГИЕНКО 1919) származik (s az internetre H. P. Pivtorak jóvoltából került fel, lásd РЕФОРМИ), annak általunk „magyarított” változata. (A fordításhoz és – az egyértelműség érdekében tett – minimális változtatásokhoz fűzött magyarázatok a legutóbbi konferenciakötetben olvashatók, itt nem ismételjük meg őket.) Jól látható viszont, hogy az ukrán helyesírás-történet neuralgikus pontjainak áttekintésekor mi is Ohijenko professzor adataiból indultunk ki. Ez azonban nem jelenti azt, hogy megjegyzés nélkül fogadtuk volna el őket: hiányoltuk pl. a táblázatból Ivan Kotljarevs'kyj *Enejidájának* 1842. évi negyedik, továbbá Amvrosij Metlyns'kyj professzor 1848-ban kiadott könyvének (*Южный русский сборникъ*) az adatait (e könyvek jelentőségéről l. még KOCSIS 2011a, КОЧИШ 2012, illetve KOCSIS 2012) – mindkét kiadvány, melyre még visszatérünk, Harkovban látott napvilágot. (Metlyns'kyj művének csak a címe és a gyűjtött anyag publikálásának helyesírását ismertető és megokoló előszava az orosz nyelvű.)

Ezek után rátérünk az írásunk elején részletezett kérdésekre.

1. A *jery* és az *i* hang összeolvadásából keletkezett ún. ukrán *jery* visszaadása akkor felel meg az elvárásnak, hogy tükrözze a modern ukrán hangrendszert, ha *egyetlen* (és más hang jelölésére nem használt) betűvel történik. Ezt a követelményt O. Pavlovs'kyj grammatikája (1818) a **ѣ** kizárólagos írásával már teljesíti; ehhez képest másodlagos fontosságú, hogy az ukrán *jery* mai **и** betűje 1837-ben a „Rusalka Dnistrovaja” c. almanachban jelenik meg egyetlenként. Az **и** végleges győzelme (vagyis a **ѣ** kiszorítása) majd az 1860-as évektől lesz csak egyértelmű.

2. A zárt szótagba került *o* és *e* megnyúlt, az irodalmi nyelvben *i*-vé vált. Ezt a hangváltozást Kotljarevs'kyj már egyértelműen jelöli (bár hozzá kell tennünk, hogy az – akkor még nem teljes – *Enejida* 1798-as és 1799-es első két megjelentetése az író tudta nélküli ún. kalózkiadás, ezért helyesírás szempontjából valójában csak a harmadik kiadást jogos a szerző nevéhez kötni). Ez az 1809. évi változat a fonetikus írás szempontjából elsősorban nem azért tökéletlen, mert az *i*-t két betűvel (**и** és **ѣ**) is jelöli, hanem azért, mert előbbi az ukrán *jery* visszaadására is igénybe veszi. (Ha ugyanis egy hangot két betű jelöl, ám azok a grafémák egyetlen más fonéma visszaadására nem használatosak, a rendszer bonyolultabb lesz ugyan, de ettől még egyértelmű marad: gondoljunk csak a magyar *j* hang két betűjére.) Az ukrán *jery* és az *i* visszaadása világosan különbözik O. Pavlovs'kyjnál (1818), aki utóbbira az *i*-t vezeti be; őt követi a „Rusalka Dnistrovaja” (1837), H. (Kvitka-)Osnov'janenko (1851) és P. Kuliš (1856), hogy azután az 1860-as évektől ennek a betűnek az írása is általánossá váljék. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a fonetikus írás szempontjából kifogástalan megoldás még M. Maksymovyč **ѣ** és **ѡ** betűje (1827), ahol a kiejtést valójában a „tető” jelöli, az alatta lévő betű a hang eredetére utal (erről l. még KOCSIS 2011b és КОЧИШ 2012), valamint K. Topolja (1837) **и** grafémája és S. Pysarevs'kyj (1840) **и**-je is (a *jery* betűje ezektől mindegyiküknél eltér). Maksymovyčot majd Ja. Holovac'kyj (1849), Pysarevs'kyjt pedig S. Karpenko (1845) követi. Ohijenko professzor táblázatából sajnálatos módon kimaradt az *Enejida* posztumusz negyedik kiadása (КОТЛЯРЕВСКИЙ 1842), melyet maga a szerző készített elő nyomtatásra: ebben Kotljarevs'kyj az *i*-t **и**-vel jelölte (a *jeryt* pedig már kizárólag **ѣ**-vel), továbbá A. Metlyns'kyj korábbi gyűjteménye (МЕТЛИНСКИЙ 1848), ahol a zárt szótagbeli *o* és *e* helyén – Topoljához hasonlóan – **и**, a *jery* betűjeként viszont **и** olvasható (l. a könyv 25. oldaláról: **дзвѣи, весѣльѣя, де милѣи, дитина, одним**).

3. A mai irodalmi nyelv alapját képező nyelvjárásokban a **ѣ** ejtése már évszázadok óta *i* volt, következésképpen az *i* hangnak ezzel a betűvel történő jelölése teljes mértékben megfelel a modern ukrán hangrendszernek. I. Kotljarevs'kyj 1809-ben mind a *jaťyból*, mind a zárt szótagbeli *o*-ból származó *i*-re a **ѣ** és az **и** grafémát is használta; utóbbi betű (az **и**) viszont az ukrán *jery* folytatásaként is

előfordult, így ez a grafikai rendszer nem volt tökéletesen fonetikus. Az 1842. évi negyedik kiadásban viszont (bármely eredetű) *i*-re úgy használta az **и**-t, hogy az ukrán *jery* betűje a tőle különböző **и** – ez már hibátlan fonetikus helyesírás (KOC SIS 2013a: 290). A *jaty* helyén ma írandó **i** betű O. Pavlovs'kyj (1818) javaslata, de a **ѣ** írását őrző M. Maksymovič-féle ortográfia (1827) is teljesen fonetikus. (Ne felejtjük el, hogy míg az új zárt szótagba került *o*, *e* folytatásaként létrejött *i* jelöléséhez szükség van a „tető” írására, addig a minden pozícióban *i*-vé vált egykori *jaty* esetében nem.) Ugyanígy kifogástalan (mai „fonetikus” szemmel nézve) a „Rusalka Dnistrovaja” (1837) bonyolultabb (a **ѣ** írásának őrzése, de **i** betű a zárt szótagbeli *o*, *e* helyén) és S. Pysarevs'kyj (1840) egyszerűbb (bármely eredetű *i* írásakor **и**) rendszere – az ukrán *jery* visszaadására ugyanis mindegyikük ezektől eltérő betűt használ.

4. Az idegen és hangutánzó szavakban előforduló felpattanó zár *g*-t a középkori oklevelek írnokei gyakran **кг** digráffal jelölték; visszaadására Meletij Smotryc'kyj 1619-ben a – ma is használatos – **г** betűt javasolta (ПАНОЧКО 1993: 214-215). A *g* jelölésére a XIX. század folyamán mind a **кг** (O. Pavlovs'kyj 1818, S. Pysarevs'kyj 1840, „Zapysky” 1873), mind a **г** (O. Levyc'kyj 1834, T. Hlyns'kyj 1845, I. Lozys'kyj 1846, Ja. Holovac'kyj 1849), sőt, a latin **g** is (L. Borovykovs'kyj 1852, P. Kuliš 1861, M. Nomys 1864, M. Loboda 1874) használatban volt. Hozzá kell tennünk, hogy a betűválasztást a nyomdai készlet is befolyásolhatta, amint azt O. Pavlovs'kyj esetében joggal feltételezzük (HIMЧУК 2004: 7).

5. A szóvégi jelölésének módja olyan kizárólagosan helyesírási kérdés, mely az egyértelműség szempontjából semmilyen jelentőséggel nem bír. Ha ugyanis a szóköz előtti mássalhangzó lágyságát a lágýjel rendre mutatja, a kemény szóvégi mássalhangzó betűjét akár követi keményjel, akár nem – az olvasás szempontjából mindez teljesen lényegtelen. (Ettől persze még igaz marad az az állítás, hogy a keményjel írása – éppen az elmondottak miatt – teljesen felesleges.) Az ukrán helyesírás történetében M. Lučkaj, azaz Lutskay Mihály (1830) és a „Rusalka Dnistrovaja” (1837) az első két példa a szóvégi keményjel mellőzésére, ám e helyesírási kérdésnek a marginális voltát igazolja az a tény, hogy még az 1880-as években is többen a keményjel használata mellett döntöttek.

Az ún. „jésített” betűk megválasztásánál viszont már van egy fontos szempont: bármilyen legyen is azok alakja, annak különböznie kell a „jésítetlen” pártól. A *j+e* hangkapcsolat mai **є** betűje 1837-ben a „Rusalka Dnistrovajában” bukkan fel, de írása csak az 1860-as évektől válik általánossá. A XIX. század első felében a legtöbben – az orosz grafikát utánózva – a **e** betűt, néhányan (O. Pavlovs'kyj 1818, S. Karpenko 1845) a **ѣ** grafémát favorizálják. A két megoldás nem egyforma értékű: míg a **e** írása az egyértelműség szempontjából zavart okoz (mert egybeesik a „nem lágýító” *e* jelével), addig Pavlovs'kyj és Karpenko **ѣ** betűje nem, ők ugyanis a *jaty*ot más hang(ok) visszaadására nem vették igénybe.

Ha ugyanezt a logikát követjük, akkor a *j+o* kapcsolatot, illetve a lágy mássalhangzó utáni 'o-t jelölő orosz mintájú **ѣ** és a ma elterjedt **йо, ъо** írásmód egyformán tökéletes megoldás. Ezért nem lehet véletlen, hogy a **ѣ** írása csak a XIX. század legvégére szorul vissza, holott a **йо, ъо** a „Rusalka Dnistrovájában” (1837) már olvasható (igaz, fél évszázad alatt sem sokan követik).

A **ї** a mai ukrán ábécé legfiatalabb betűje: használatát a „Zapyski” (eredeti teljes nevén: Записки Юго-Западнаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества) s. folyóirat 1873-ban vezeti be. Ezt megelőzően, mint látjuk, nemigen tartották fontosnak megkülönböztetni a *j+i*-t az *i*-től (olykor az ukrán *jery* betűjétől sem). A **ї** történetéhez két megjegyzés okvetlenül kívánkozik. Az egyik: LutsKay Mihály (1830) már használta ugyan ezt a grafémát, de más célra (pl. **ѣю** – lásd РЕФОРМИ). A másik: Je. Želechivs'kyj helyesírásában (1889) a **ї** írása ugyan gyakori (a zárt szótagbeli *e* és a *jaty* helyén is megtalálható), ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ő javaslata a galíciai és a bukovinai iskolák számára készült: Želechivs'kyj az *o*-ból keletkezett *i* hangot jelölte csak **i**-vel, amely előtt a mássalhangzó kemény maradt, pl. [стїл], [цїк] (ПІВТОРАК). Következésképpen a **ї** valójában a „lányító” *i* betűje (s ezért nem különbözik a *j+i* hangkapcsolat jelétől).

A lágyság és a keménység (azaz nem-lágyulás) szó belsejében való jelölésére ma a lágyljel, illetve az aposztróf a használatos. Ismét tisztán helyesírási kérdésről van szó, a megoldási javaslatok vagy követték az orosz helyesírást, vagy pedig eltértek tőle.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az ukrán nyelv hangtani sajátosságainak visszaadására jóval hamarabb született a mai, alapvetően fonetikus helyesírás szempontjából is kielégítő megoldás, míg a tisztán helyesírási kérdésekben az írásmód lényegesen lassabban kristályosodott ki. A legnagyobb tévedés lenne azonban az egyes helyesírási javaslatokat a jelenlegi szabályok fényében értékelni: az egyértelmű fonetikus jelölés ugyanis nem azonos automatikusan az érvényben lévő ortográfiai eljárással. Láttuk például, hogy az ukrán *jery* betűje ma éppúgy joggal lehetne akár **ѣ** is, feltéve, hogy ezt a grafémát más hang visszaadására nem alkalmazzák. Ugyanígy az *i* hangot **ѣ**, a *j+o* hangkapcsolatot pedig **ѣ** is jelölhetné, amennyiben ezt a két betűt másra nem használják. A fonetikus helyesírás követelményének tehát bármelyik említett alternatív megoldás tökéletesen megfelelne.

Hogy mennyi az ellentmondás a korábbi kezdeményezések megítélésében, arra elegendő egyetlen példát említenünk. Mychajlo Drahomanovnak az 1877-ben kidolgozott – s a korabeli szerb helyesírás ihlette – szisztémája A. Kryms'kyj akadémikus véleménye szerint a valaha létezett legtudományosabb helyesírás volt (КРИМСЬКИЙ 2004: 408). Drahomanov ugyanis az „egy hang egy betű” elvet tökéletesen valósítja meg. Ám az 1870-es évekre az ukrán *jery*, valamint a zárt szótagbeli *o*, *e* és a *jaty* helyén álló *i* jelölésének a kérdése már

megnyugtatóan megoldódott; Drahoanov ezért elsősorban a „jésített” betűk elvetésével alkotott jelentősen újat: a **ja, je, ji, jo, jy**, illetve – mássalhangzók után – a **ѧ, ѧе, ѧи, ѧо, ѧу** betűkapcsolatokat ajánlotta. Újítását azonban kevesesen követték (ennek a fő oka Drahoanov radikális politikai nézeteiben rejlik – НИМЧУК 2004: 9-10), s Ohijenko is elhallgatja idézett táblázatában. Pantelejmon Kuliš (1857 és 1861) a „jésített” betűk használatában szintén nem a mai elveket követi (nála a *j+e* visszaadása **e** és **є** betűvel, a *j+o* pedig **ѧ** betűvel történik). Mindennek dacára a mai ukrán helyesírásnak *kulišivka* a neve.

Az elmondottakat alapul véve talán nem lenne haszontalan a modern ukrán helyesírás XIX. századi történetét és az ezt alakító személyiségek munkásságát újólag áttekinteni.

Irodalom

- KOCSIS 2011a = KOCSIS M. Vergilius és az ukrán helyesírás // Corollarium: Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Iboyla tiszteletére. Szeged, 2011. 131-134.
- KOCSIS 2011b = KOCSIS M. Mychajlo Maksymovyč helyesírásáról // Studia Slavica Savariensia, 2011. 1-2. Szombathely, 2011. 177-179.
- KOCSIS 2012 = KOCSIS M. Egy elfeledett professzor: Adalék az ukrán helyesírás történetéhez // Legendák, kódexek, források: Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére. Szeged, 2012. 143-145.
- KOCSIS 2013a = KOCSIS M. Harkov és az ukrán helyesírás-történet // Studia Slavica Savariensia, 2013. 1-2. Szombathely, 2013. 286-293. DOI: [10.17668/SSS.2013.1-2.286](https://doi.org/10.17668/SSS.2013.1-2.286)
- KOCSIS 2013b = KOCSIS M. „Oroszbarát” és „szakadár” jelenségek az ukrán helyesírás történetében // Társadalmi változások – nyelvi változások: Alkalmazott nyelvészeti kutatások a Kárpát-medencében [=MANYE, Vol. 9]. Budapest – Szeged, 2013. 221-223.
- КОТЛЯРЕВСКИЙ 1842 = Виргилиева Энеида, на малороссійскій языкъ переложенная И. Котляревскимъ, I–VI. Харьковъ, 1842. (Faksimile kiadása: Киев, 1979.)
- КОЧИШ 2012 = КОЧИШ М. О правописании И. Котляревского и определении его места в истории украинской графики и орфографии // Slavica XLI. Debrecen, 2012. 107-110.
- КОЧИШ 2012 = КОЧИШ М. Михайло Максимович: етимологіст чи фонетик? // Hungaro-Ruthenica VI. Szeged, 2012. 93-96.
- КРИМСЬКИЙ 2004 = КРИМСЬКИЙ А. Нарис історії українського правопису до 1927 року // Історія українського правопису XVI-XX століття: Хрестоматія. Упорядники: В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. Київ, 2004. 393-414. (Első közlése: Записки Історико-Філологічного Відділу УАН, кн. XXV. Київ, 1929. 175-186.)
- МЕТЛИНСКИЙ 1848 = Южный русскій зборникъ, издание Амвросія Метлинскаго. Харьковъ, 1848.
- НИМЧУК 2004 = НИМЧУК В. Передне слово // Історія українського правопису XVI-XX століття: Хрестоматія. Упорядники: В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. Київ, 2004. 5-26.

- ОГИЕНКО 1919 = ОГИЕНКО И. Курс українського мовознавства: Из лекцій по истории українського мовознавства. Изд. 2. Київ, 1919.
- ПАНОЧКО 1993 = ПАНОЧКО М. Літера «г» в українській мові і укладання довідника слів з названою літерою // Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення: Мовознавство. Львів, 1993. 214-217.
- ПВТОРАК = ПВТОРАК Г. Желехівка // Українська мова: Енциклопедія. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um17.htm> (2016. december 1.)
- РЕФОРМИ = Реформи алфавіту і графіки. // Українська мова: Енциклопедія. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um81.htm> (2016. december 1.)